

بررسی عوامل اجتماعی موثر بر توسعه شهر تبریز با رویکرد کیفی

عاطفه محمدی^۱، محمد عباسزاده^۲، محمدباقر علیزاده اقدم^۳، فاطمه گلابی^۴

چکیده

با توجه به نقش به‌سزای توسعه شهری در عصر حاضر دستیابی به آن جزو اهداف تمام کشورها است. با این حال بررسی‌ها نشان می‌دهد که شهر تبریز راه طولانی برای دستیابی به توسعه در پیش دارد. هدف مقاله حاضر شناسایی مفاهیم اجتماعی مرتبط با توسعه در شهر تبریز می‌باشد. روش مورد استفاده این پژوهش، کیفی و استراتژی داده‌بنیاد می‌باشد. داده‌ها با استفاده از تکنیک مصاحبه نیمه‌ساختاریافته جمع‌آوری شد. جامعه آماری پژوهش متخصصین شهر تبریز می‌باشند که دارای سمت اجرایی، تجربه یا سواد در حیطه توسعه شهر تبریز می‌باشند. نمونه این پژوهش شامل ۴۵ نفر از متخصصین توسعه و مسئولین شهری دارای سمت اجرایی (مدیران عالی رتبه شهرداری و استانداری، فرمانداری، اعضای شورای شهر، اساتید دانشگاه، موسسان و فعالان سازمان‌های مردم نهاد (سمن‌ها) و مسئولین ذیربط) می‌باشد. روش نمونه‌گیری بر اساس روش مورد استفاده و هدف پژوهش، هدف‌مند بود. یافته‌های پژوهش نشان داد؛ ۵ مفهوم اجتماعی که تاثیر زیادی بر توسعه شهر تبریز دارند عبارتند از: «اختلال در مجاری جامعه‌پذیری»، «فرسایش اعتماد اجتماعی»، «ضعف همگرایی اجتماعی و سیاسی»، «ضعف ارتباط متقابل احزاب و گروه‌های واسط با مردم» و «گسترش

۱- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز (نویسنده مسؤل) atefemohammady@gmail.com

۲- استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز m-abbaszadeh@tabrizu.ac.ir

۳- استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز m.alizadeh@tabrizu.ac.ir

۴- دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه تبریز f.golabi@tabrizu.ac.ir

بی‌تفاوتی اجتماعی». از دیدگاه متخصصین رابطه این ۵ مفهوم با توسعه شهری رابطه‌ای معکوس می‌باشد؛ به این معنی که با گسترش هر یک از این مفاهیم، روند دست‌یابی به توسعه شهری در تبریز کندتر می‌شود. نهایتاً «ضعف حکمرانی اجتماعی» (اختلال در کارکرد خرده نظام اجتماعی) به‌عنوان هسته مرکزی پژوهش انتخاب شد. یافته‌های این پژوهش همسو با نظریات گیدنز، مک‌لند، لیپست، هیگن و نورث و یافته‌های پژوهش‌های تجربی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: توسعه شهری؛ بی‌تفاوتی اجتماعی؛ جامعه‌پذیری؛ همگرایی اجتماعی - سیاسی؛ ضعف حکمرانی اجتماعی.

مقدمه و بیان مسئله

ظهور انقلاب صنعتی و تکنولوژی و پیامدهای حاصل از آن نظیر رشد شهرنشینی، رشد اقتصادی، مهاجرت‌ها، افزایش بیکاری، تورم و حاشیه‌نشینی، برخی از متفکران و مصلحان اجتماعی را بر آن داشت که برای به سامان رساندن اوضاع جامعه زمان خود، نظریه‌های مختلف ارائه دهند. پیشنهادهای اصلاحی و بازتابی که از سوی مصلحان اجتماعی به دولتمردان ارائه شد، موجب گسترش دیدگاه‌های اصلاحی در مورد جامعه گردید. این دیدگاه دربردارنده نظریه‌های متفاوت است که از آنها با عنوان «پارادایم توسعه» یاد می‌شود. امروزه با توجه به اهمیت توسعه^۱، دست‌یابی به آن جزو اولویت‌های تمام جوامع قرار گرفته است. توسعه نوعی بهبود کیفی زندگی و مقوله‌ای چندبعدی است که درصدد بهبود همه‌جانبه زندگی بشر است. از دیدگاه هوبارت توسعه مترادف تغییرات اجتماعی و اقتصادی کم و بیش برنامه‌ریزی شده در راستای ارتقای کیفیت زندگی انسانها است (عنبری، ۱۳۹۵: ۱۵). توسعه در مفهوم قوی خود، به معنای استفاده از منابع تولید جامعه جهت بهبود شرایط زندگی فقیرترین افراد است (پیت و هارت ویک، ۱۳۸۹: ۱۵). توسعه مفهومی است که می‌توان ابعاد متعدد برایش قائل شد. آنچه در این پژوهش مدنظر می‌باشد، توسعه شهری است.

---

1. Development

توسعه شهری^۱ عبارت از ارتقای سطح زندگی شهر در ابعاد مختلف در راستای دستیابی همه شهروندان به زندگی بهتر (فرزانه و رضایی، ۱۳۹۱: ۱۲۰). در تعریفی دیگر توسعه شهری یکی از مفاهیمی است که با چگونگی شیوه زندگی افراد یک جامعه پیوندی تنگاتنگ دارد و در ابعاد عینی، ناظر بر بالا بردن سطح زندگی عمومی از طریق ایجاد شرایط مطلوب و بهینه در زمینه‌های تغذیه، بهداشت، اشتغال و آموزش است و شهر را از لحاظ عملکردی، به مکانی مناسب برای زندگی نسل‌های حال و آینده تبدیل می‌کند (آرایش و شیخی، ۱۳۹۹: ۴۷). به عبارتی توسعه‌ای است که تمام جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی را در شهر با هم پیش می‌برد (ایدن و حکیمی‌نیا، ۱۳۹۸: ۹۶). پرسه تعادل بین عوامل اقتصادی، زیست محیطی و اجتماعی، بعنوان توسعه شهری شناخته می‌شود (رسولی‌منش^۲ و همکاران، ۲۰۱۲: ۶۲۳). برای دستیابی به توسعه شهری، لازم است تا توسعه در ابعاد مختلف به‌وقوع بپیوندد (آلیا^۳ و پورواکانیا^۴، ۲۰۱۷: ۲۵).

با توجه به اهمیت غیرقابل انکار توسعه شهری در کیفیت زندگی ساکنان آن، دستیابی به توسعه شهری یکی از اهداف مهم جوامع محسوب می‌شود که در این بین شهر تبریز نیز از این امر مستثنی نمی‌باشد. تبریز شهری است که در گذشته از امتیاز قرار داشتن بر سر راه جاده ابریشم برخوردار بوده اکنون نیز پلی بر گذرگاه آسیا بر اروپا است و در بسیاری از دوره‌ها یکی از شهرهای مهم و حیاتی محسوب می‌شد. امروزه تبریز بعزت قرار گرفتن در مسیر ترانزیتی اروپا همچنان از اعتبار دیرین برخوردار است (خاماچی، ۱۳۷۵: مقدمه) و از قرن‌های دور تا به امروز یکی از مهمترین شهرهای ایران و منطقه خاورمیانه محسوب می‌شود (خاماچی، ۱۳۸۹: ۳۲)، ولی در طی سال‌های اخیر بر اساس پژوهش‌های انجام گرفته مشخص شده است که شهر تبریز علی‌رغم پیشرفت‌های ظاهری کسب کرده، هنوز فاصله زیادی با توسعه به معنی ذکر شده دارد و با مشکلات زیادی در ابعاد مختلف درگیر است. در حیطه توسعه شهری باید اشاره کرد که توسعه

-
1. Civil Development
  2. Rasoolimanesh
  3. Aliah
  4. Purwakania

پراکنده و گسترده شهر تبریز در دهه‌های اخیر موجبات به هم ریختن نظم توسعه شهری و تخریب اراضی پیرامونی شهر شده است (رحیمی، ۱۳۹۳: ۱۰۰) و بر اساس مشاهدات و بررسی‌ها پیش‌بینی می‌شود که شهر تبریز در آینده با کمبودهای شدید فضای سبز که به عنوان تنفس‌گاه و فیلتر شهر محسوب می‌گردد، مواجه گردد (همان، ۱۰۹)؛ زیرا شاخص‌های پایداری شهر، میزان فضای سبز و نحوه دسترسی به آنها می‌باشد و از ضروریات توسعه مطرح می‌شود (قنبری و قنبری، ۱۳۹۲: ۲۲۴). همچنین شهر تبریز با مشکلات ناشی از سیستم ناکارآمد حمل و نقل مواجه است و نیازمند برنامه راهبردی می‌باشد (فنی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۳).

اهمیت بررسی و تحقق در حوزه توسعه شهر تبریز بدین جهت می‌باشد که امروزه عدم توسعه شهری سبب خسارات جبران‌ناپذیری در عرصه‌های مختلف می‌شود و از کیفیت زندگی مردم می‌کاهد و منجر به توسعه ناکارآمدی سیستم و کاهش ظرفیت ساختار اداری دولت و حکومت می‌شود و توان سیستم را در برابر چالش‌ها و تمرکزگرایی سیاسی و اداری از بین می‌برد (سریع‌القلم، ۱۳۹۶: ۷۴)؛ بعلاوه پژوهش‌ها نشان می‌دهد که دست‌یابی به رفاه اقتصادی و مادی در بین همه اقشار جامعه یکی از معرف‌های دست‌یابی به توسعه می‌باشد (گرینشیخ و همکاران، ۲۰۱۹: ۴۰۸) و این امر در شهر تبریز با ضعف و مشکل مواجه است و توسعه شهری زمانی محقق می‌شود که توسعه در تمام ابعاد محقق شود.

بر اساس رویکردها و نظریات، متغیرهای متعددی بر توسعه شهری موثر می‌باشند از جمله انسجام اجتماعی، تصمیمات نخبگان، وضعیت گروه‌ها، انجمن‌ها و نهادهای دولتی، بسط، مقررات دولتی، شرایط اقتصادی و ..... در این بین متغیرهای اجتماعی نیز بسیار بر توسعه موثر خواهند بود که برخی از این مفاهیم عبارتند از: اعتماد نهادی، اعتماد اجتماعی، آموزش، تعدد سازمان‌های غیردولتی (فخرایی، ۱۳۸۳؛ غفاری، ۱۳۸۰؛ موسوی، ۱۳۹۱؛ پرایس^۲، ۲۰۰۲؛ ظهیری‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵؛ سیدامامی، ۱۳۸۸؛ رضوانی، ۱۳۸۶؛

اوکلی و مارسدن، ۱۳۸۳؛ میقانی، ۱۳۹۰؛ پرچمی، ۱۳۸۶) این پژوهش بر مفاهیم اجتماعی موثر بر توسعه تمرکز دارد.

هدف اصلی انجام این پژوهش شناسایی عناصر اجتماعی دخیل در توسعه شهر تبریز می‌باشد و سوالات پژوهش عبارتند از؛ «متخصصین چه تعریفی از توسعه شهری دارند؟»، «آیا مطلعین کلیدی تبریز را از لحاظ شهری توسعه یافته می‌دانند؟» و «مطلعین کلیدی چه مفاهیم اجتماعی را بر توسعه شهر تبریز موثر می‌دانند؟».

از آنجاییکه پژوهش بدنبال دست‌یابی به نگاهی محلی نسبت به توسعه می‌باشد لازم است تا مروری بر پیشینه نظری در حیطه توسعه انجام شود تا بتوان بررسی صحیح‌تری از موضوع بعمل آورد.

مبانی نظری

اهمیت مفهوم توسعه بعد از جنگ جهانی دوم بوجود آمد و دغدغه اصلی نظریه‌های توسعه، توصیف و تبیین وضعیت نابسامان کشورهای جهان سوم و ارائه راه‌حل برای بهبود وضعیت آن‌ها بود. از آنجاییکه اندیشمندان متعددی در زمینه توسعه نظریه‌پردازی کردند؛ در ادامه به برخی از نظریات مرتبط و مهم اشاره خواهد شد تا بتوان به کمک این تئوری‌ها به بررسی بهتر موضوع پرداخت.

در ادبیات توسعه نظریه‌پردازان متعددی عوامل گوناگونی را بر توسعه شهر موثر دانستند. از دیدگاه اندیشمندان یکی از متعیرهای مهم و بسیار موثر بر توسعه شهری اعتماد است. اعتماد از جنبه‌های مهم روابط انسانی است و زمینه‌ساز مشارکت و همکاری میان اعضای جامعه را فراهم می‌آورد. در واقع اعتماد اجتماعی و عمومی نوعی باور مردم نسبت به رفتار و اقدامات خاصی است که انتظار دارند از دولت ببینند (لوی^۱، ۲۰۱۰: ۳۲). گیدنز^۲ اعتقاد دارد اعتماد در سطح شهر و ملی ویژگی مهمی محسوب می‌شود. هر چقدر در فرایند توسعه شهری میزان عضویت اعضای جامعه در گروه‌ها و

---

1. Levi
2. Giddens

انجمن‌های مختلف افزایش یابد بدین ترتیب اعتماد اجتماعی نیز تعمیم می‌پذیرد (موسوی، ۱۳۹۱: ۷۵) و هرچقدر میزان اعتماد اجتماعی افزایش یابد، برنامه‌ها و اقدامات برای دستیابی به توسعه شهری موثرتر خواهد بود.

از متغیرهای موثر در تسریع روند توسعه شهری، تعدد سازمان‌های محلی و غیردولتی در یک جامعه است. چلبی بیان می‌کند هرچقدر نهادهای واسط و انجمن‌های داوطلبانه در یک شهر بیشتر باشد، می‌تواند بسترسازی مناسبی برای مشارکت در امور توسعه شهری را فراهم سازد. از یک طرف وجود چنین تشکلهایی زمینه اتصال هرچه بیشتر افراد را به جامعه فراهم می‌سازد، از سوی دیگر با بسط شبکه‌های اجتماعی و تقویت همبستگی به گسترش مشارکت فعالانه و داوطلبانه افراد در امور شهری کمک می‌کنند (چلبی، ۱۳۹۵: ۲۹۰) و از این طریق، توسعه شهری محقق می‌شود.

اهمیت نهادها و تاثیراتی که در توسعه شهری دارند، همیشه مدنظر اندیشمندان اجتماعی بود. توسعه از طریق بسط نهادهایی اتفاق می‌افتد که انتخاب‌های فردی و اجتماعی را با تاکید بر اهداف فرهنگی جامعه ممکن می‌سازد (عنبری، ۱۳۹۵: ۲۱). نورث^۱ معتقد است نهادها قواعد بازی در یک شهر و اجتماع هستند که عبارتند از قواعد رسمی (قانون اساسی، قوانین موضوعه و مقررات و حاکمیت) و محدودیت‌های غیررسمی (هنجارها و معیارهای رفتاری). این نهادها بر میزان امنیت، دستیابی به اهداف و تعاملات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی موثرند و ساختارهای جامعه شهری را شکل می‌دهند و برای کاهش ناامنی‌ها در تعاملات شهری بکار می‌آیند (نورث، ۱۳۸۴: ۱۵۵)، بنابراین می‌توان بیان کرد که قوانین رسمی و غیررسمی می‌توانند از هزینه‌های تعاملات بکاهند و روند دستیابی به توسعه شهری را جهت دهند. نورث عقیده دارد که در جهان سوم به دلیل تزلزل و بی‌ثباتی نهادها، روند دستیابی به توسعه ناکارآمد خواهد بود (عنبری، ۱۳۹۵: ۹۹).

از دیگر متغیرهای موثر در دستیابی به توسعه، آموزش و جامعه‌پذیر کردن افراد جامعه است. اورت هیگن^۲ بیان می‌کند دگرگونی در الگوهای جامعه‌پذیری دوران

---

1. North
2. Hagen

کودکی، به دگرگونی در انواع شخصیت و سپس رفتار اجتماعی افراد منجر می‌شود و نهایتاً سبب وقوع توسعه در جامعه و شهر خواهد شد (هیگن، ۱۹۶۷: ۳۰).

لیپست^۱ بر این باور است تعلیم و تربیت و مشارکت در امور شهری همبستگی قابل توجهی دارند، زیرا تعلیم و تربیت حس وظیفه شهروندی، شایستگی و علاقه و مسئولیت‌پذیری را افزایش می‌دهد و باعث افزایش ویژگی‌های شخصیتی مثل اعتماد به نفس، احساس برتری، نظم و شکل فکری می‌گردد. مدارس به مثابه جایگاه‌هایی هستند که مهارت‌های مربوط به مشارکت در آن‌ها کسب می‌گردد و کسانی که تعلیم و تربیت بهتری داشتند، توانایی بیشتری برای انتقال دانش خود به فرزندان‌شان دارند و رابطه تعلیم و تربیت و مشارکت در شهر را تداوم می‌بخشند و نهایتاً جامعه‌پذیری مؤثر به توسعه شهری منجر می‌شود (لیپست، ۱۹۶۰: ۱۹۱).

مک‌لند^۲ یکی دیگر از اندیشمندان است که نگاه متفاوت به توسعه دارد و «انگیزه نیاز به پیشرفت» را عامل مؤثر بر توسعه می‌داند. بنظر او برای پیشرفت، نیاز به تغییراتی در شخصیت کنشگران اجتماعی می‌باشد، در واقع هر اندازه فرد به محیط زندگی خود اهمیت بیشتری قائل شود، در مسیر توسعه قدم‌های بزرگتری بر خواهد داشت (عنبری، ۱۳۹۵: ۷۰). مک‌لند اعتقاد دارد «انگیزه نیاز به پیشرفت» که زمینه‌ساز توسعه است، ریشه در کودکی و یادگیری‌های آن دوران دارد (مک‌لند و وینتر^۳، ۱۹۷۱: ۲). بررسی «انگیزه نیاز به پیشرفت» و «اهمیت قائل شدن به بهبود شرایط در میان مردم» نشان داده که در بسیاری از مواقع این انگیزه نقش مهمی در توسعه شهری داشته و هرگاه این انگیزه کند شود، مسیر رسیدن به توسعه نیز کند می‌شود (همان، ۱۱). در جمع‌بندی نظریات مطرح شده باید اشاره کرد که هر یک از نظریات مطرح شده از جنبه‌های مختلفی به توسعه نگریستند؛ گیدنز با تاکید بر اعتماد، چلبی با برجسته کردن نقش نهادها و سازمان‌های واسط و نورث با تاکید بر نقش مهم نهادها و ساختارهای اجتماعی تاثیر متغیرهای کلان

---

1. Lipset
2. McClelland
3. Winter

را بر توسعه شهری سنجیدند. در مقابل اندیشمندانی مانند هیگن با تاکید بر آموزش افراد، لیست با اشاره به اهمیت جامعه‌پذیری کنشگران و مک‌لند با بررسی تاثیر آموزه‌ها بر شکل‌گیری شخصیت فرد؛ نگاه خرد به توسعه داشتند.

پیشینه تحقیق

تیمورنژاد و همکاران (۱۳۹۶) پژوهشی با عنوان «بررسی عوامل موثر بر آموزش شهروندانی با تاکید بر توسعه پایدار شهری (مورد مطالعه: شهرداری زنجان)» انجام دادند. روش مورد استفاده پیمایش بود. یافته‌ها نشان داد همه عوامل موثر بر آموزش شهروندی (رفتارهای مبتنی بر کنش‌های اجتماعی - سیاسی، قانون‌پذیری و قانون‌گرایی، رفتارهای مبتنی بر آموزه‌های دینی و ملی با توسعه شهری) در سطح ۰/۰۵ معنادارند.

درستی و همکاران (۱۳۹۷) پژوهشی با عنوان «عوامل بازدارنده و شتاب دهنده اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی توسعه پایدار شهری در اصفهان» انجام دادند. این پژوهش با هدف شناسایی عوامل شتاب دهنده انجام گرفته و روش مورد استفاده در آن پیمایش بود. نتایج پژوهش نشان داد؛ سرمایه اجتماعی، تعهد اجتماعی، کیفیت زندگی، وضعیت اقتصادی، دانش و تحصیلات اثر مستقیم و معناداری بر توسعه پایدار شهری اصفهان دارند. ایدر و حکیمی‌نیا (۱۳۹۸) پژوهشی با عنوان «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر روند توسعه پایدار شهری در شهر اهواز» به انجام رساندند. هدف این پژوهش شناسایی عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر روند توسعه پایدار شهر در شهر اهواز بود. روش انجام پژوهش پیمایش بود. یافته‌ها نشان داد متغیرهای اعتماد اجتماعی، فرهنگ کار، میل به پیشرفت، تعصب و تعلق، تحصیلات و مشارکت اجتماعی بر توسعه شهری موثرند. دو شاخص تعهد اجتماعی و مذهب نیز بیشترین و کمترین تاثیر را در توسعه شهری دارند.

درویشی و همکاران (۱۳۹۹) پژوهشی با عنوان «تحلیلی بر توسعه پایدار شهری با تاکید بر شاخصه‌های سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی (نمونه موردی: منطقه ۲ شهر تهران)» به انجام رساندند. هدف این پژوهش شناسایی عوامل بر توسعه پایدار شهری بود

که با روش توصیفی-تحلیلی و ضریب همبستگی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد اعتماد اجتماعی و سرمایه اجتماعی بر توسعه پایدار شهری تاثیر دارند. معصومی جهتلو و همکاران (۱۳۹۹) پژوهشی با عنوان «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرایند توسعه پایدار در شهرهای صنعتی: شهر عسلویه» انجام دادند. این تحقیق با هدف بررسی عوامل اجتماعی فرهنگی مؤثر بر روند توسعه پایدار صورت گرفت. روش مورد استفاده همبستگی بود. یافته‌ها نشان داد استفاده از رسانه‌های جمعی، تمایل به مشارکت، حقوق شهروندی و سرمایه اجتماعی بر توسعه شهری مؤثرند. آرایش و شیخی (۱۳۹۹) پژوهشی با عنوان «بررسی رابطه آموزش شهروندی و توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: شهر اردبیل)» انجام دادند. هدف این پژوهش بررسی رابطه آموزش شهروندی و دستیابی به توسعه پایدار شهری بود که برای دستیابی به این هدف از روش پیمایش بهره برد. نتایج نشان داد بین آموزش شهروندان و دستیابی به توسعه پایدار شهری رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. برای تاثیر بیشتر لازم است تا بستر آموزش در جامعه فراهم آید و سایر شرایط مداخله‌گر از جمله بی‌اعتمادی نهادی مرتفع گردد.

فرانکوئیس^۱ (۲۰۰۲) در پژوهشی با عنوان (سرمایه اجتماعی و توسعه) به تاثیر اعتماد متقابل و همکاری افراد به عنوان معیاری برای بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و متغیرهای اقتصادی پرداختند. یافته‌ها نشان داد سرمایه اجتماعی و خصوصا بعد اعتماد اجتماعی دارای تاثیر زیادی در توسعه اقتصادی می‌باشد. گروتارت^۲ و همکاران (۲۰۰۲) در مطالعه خود تحت عنوان (نقش سرمایه اجتماعی در توسعه) عنوان می‌کنند که مطالعات مقطعی بین کشوری حاکی از ارتباط قوی بین اعتماد و رشد است و حتی یافته‌ها نشان می‌دهد در کوتاه مدت هم بین اعتماد و رشد رابطه معناداری وجود دارد و در سطح خانواده نیز سرمایه اجتماعی احتمال فقیر بودن یک خانواده فقیر را تا ۷/۳۶ درصد کاهش و در مقابل احتمال افزایش ثروت را بین ثروتمندان تا ۴ درصد افزایش

---

1. Francois
2. Grootaert

می‌دهد. آنچورنا^۱ و همکاران (۲۰۰۸) در تحقیقی با عنوان «شبکه‌های اجتماعی و توسعه» به بررسی تاثیر شبکه‌های اجتماعی (بعنوان شاخص اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی) بر توسعه اقتصادی ۲۷ کشور پرداختند. بر اساس یافته‌های تحقیق، کشورهای مورد مطالعه بدون وجود سرمایه اجتماعی به میزان ۱/۲ و ۳/۴ درصد میزان درآمد سرانه خود را از دست خواهند داد. هم‌چنین مشخص شد سرمایه اجتماعی می‌تواند کارایی سرمایه انسانی و یا بهره‌وری نیروی کار را افزایش دهد، هم‌چنین مشخص شد که گروه‌های اجتماعی که نشان‌دهنده سرمایه اجتماعی هستند، می‌توانند سبب کاهش در هزینه مبادله شوند. آگاروال^۲ و همکاران (۲۰۲۰) پژوهشی با عنوان «یک رویکرد کیفی نسبت به عوامل مهم برای توسعه پایدار: مورد هند» انجام دادند. این مطالعه عوامل ضروری برای توسعه پایدار را بررسی می‌کند. جمع‌آوری داده‌ها بوسیله مصاحبه‌های عمیق با هفت زن کارآفرین انجام شد. یافته‌ها نشان دادند عوامل فردی، اجتماعی و محیطی بر توسعه بسیار تأثیرگذار هستند. سروللو رویو^۳ (۲۰۲۰) پژوهشی با عنوان «توسعه پایدار، عوامل اجتماعی، اقتصادی و مالی» انجام دادند. در این مطالعه داده‌های کلان مربوط به سال ۲۰۱۷ از ۵۷ کشور تجزیه و تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد برابری اجتماعی و جنسیتی، آموزش، تولید مسئولانه، نوآوری و شاخص‌های زیرساختی به‌همراه جنبه‌های اقتصادی و مالی بسیار بر توسعه تأثیرگذار هستند.

در جمع‌بندی پیشینه تجربی پژوهش باید اشاره کرد که تقریباً تمام پژوهش‌های مرور شده در حیطه توسعه با روش کمی انجام گرفته است و جای پژوهش با رویکرد کیفی خالی می‌باشد. ایراد رویکرد کمی در این است که با نگاه از قبل آماده به مسئله نگاه می‌کند و از دیدن متغیرهای دیگری که شاید در نمونه مورد موثر باشند، عاجز است. پژوهش حاضر با آگاهی از این ضعف سعی دارد با رویکرد کیفی به موضوع توسعه شهر تبریز نگاه کند و با مراجعه به متخصصین و افراد باتجربه در این حیطه، عوامل اجتماعی

-
1. Anchorena
  2. Agarwal
  3. Cervelló-Royo

تأثیرگذار بر توسعه شهر تبریز را شناسایی کند. نوآوری پژوهش حاضر، کاربرد رویکرد استقرایی در بررسی مسئله پژوهش است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر در پی شناسایی مفاهیم اجتماعی مؤثر بر توسعه شهر تبریز از دیدگاه افراد مطلع و متخصص این شهر می‌باشد، بنابراین بهترین روش دست‌یابی به چنین هدفی روش کیفی می‌باشد. در انتخاب روش خاصی برای سنجش هر موضوع، موضوع مورد بررسی اولین عامل مهم در انتخاب روش پژوهش است (فلیک، ۱۳۸۸: ۲۲۹). سنجش این تحقیق بنا به ماهیت موضوعی که دارد از طریق روش کیفی امکان‌پذیر می‌باشد زیرا برای اطلاع از مفاهیم اجتماعی مؤثر بر توسعه که متناسب با فرهنگ، زمینه تاریخی، زبان و قومیت شهر تبریز باشد نمی‌توان از روش‌های کمی بهره برد؛ زیرا روش‌های کمی نگاه محلی به موضوع پژوهش ندارد و از سابقه تاریخی، فرهنگی و شرایط اجتماعی موضوع مورد بررسی غافل می‌شود. بنابراین روش مورد استفاده در این تحقیق بر اساس رویکرد و موضوع مورد توجه، کیفی است. در تحقیق کیفی محقق از اطلاعات و بصیرت‌های مآخوذ از ادبیات موجود به منزله دانش زمینه‌ای استفاده می‌کند تا در بستر این ادبیات به مشاهدات و گزارش‌های تحقیق نظر کند. در این پژوهش از روش نظریه‌ی زمینه‌ای با نسخه اشتراوس و کوربین به‌عنوان روش مناسب برای مطالعه استفاده شده است. تمرکز نظریه زمینه‌ای بر معانی حوادث برای افراد در محیط‌های طبیعی زندگی است (فخاری و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۶). این روش استقرایی فرآیندهای اجتماعی و تعاملات انسانی را در ساختارهای مربوط مورد بررسی قرار می‌دهد (اشق‌لی فراهانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۷) و به ساخت یک نظریه مدون از طریق گردآوری سازمان‌یافته داده‌ها و تحلیل استقرایی کمک می‌کند (مکی زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۴)؛ (عباس زاده، حسین پور، ۱۳۹۰: ۱۴۷).

روش نمونه‌گیری در این پژوهش، هدفمند^۱ می‌باشد. در انتخاب مصاحبه‌شوندگان تلاش شد تا افراد پر نفوذ و دارای پست‌های کلیدی و مؤثر در شهر تبریز و افراد مطلع

در اداره و امور شهر انتخاب گردد و قاعده «رعایت حداکثر تنوع» مدنظر قرار گیرد (تنوع در جنس، شغل، تحصیلات و سن پاسخگویان) تا داده‌های پژوهش اطلاعات جامع و کامل و متنوعی را در برگیرد. فرایند نمونه‌گیری و انجام مصاحبه‌ها تا زمانی ادامه پیدا کرد که اشباع اطلاعاتی حاصل شد، بدین معنا که در جریان مصاحبه اطلاعاتی جدیدتر از داده‌ها استخراج نگشت. نمونه‌ای که با آنها مصاحبه انجام شد شامل ۴۵ نفر از مطلعین کلیدی در شهر تبریز؛ شامل مدیران عالی رتبه شهرداری و استانداری، اعضای شورای شهر، اساتید دانشگاه، فعالان اجتماعی و زیست‌محیطی، اعضای تشکیل‌دهنده سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) و مسئولین ذیربط بودند.

روش انجام پژوهش بدین صورت بود که در ابتدا افراد مطلع در حیطه توسعه شهری که دارای سمت اجرایی، دانش و یا دغدغه و سابقه فعالیت در این حیطه را داشتند شناسایی شدند. در مرحله بعد، پس از انجام هماهنگی‌های لازم مصاحبه‌های نیمه‌عمیقی با آنها انجام شد. روش اصلی جمع‌آوری داده‌ها، مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته بود که به دلیل انعطاف و عمیق بودن برای پژوهش‌های کیفی مناسب است. مصاحبه با سؤالات کلی و ساده شروع شد و سؤالات خرد با جزئیات بیشتر به هنگام انجام مصاحبه‌ها طرح گردید. در مرحله بعد این مصاحبه‌ها پیاده‌سازی شدند و به متن تبدیل گشتند. متن‌های بدست آمده بوسیله کدگذاری ۳ مرحله‌ای (کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی) تجزیه و تحلیل شدند و مفاهیم اصلی و مقولات تشکیل‌دهنده این مفاهیم استخراج گشتند. به منظور اطمینان از قابلیت اعتماد داده‌ها^۱ محقق در طول مدت طولانی با داده‌ها درگیر بود و بارها جداول بدست آمده را بازخوانی و ایرادات را رفع کرد و این ارتباط مداوم و طولانی با داده‌ها تحقق یافت. در ضمن برای اطمینان از هماهنگی بین کدهای بدست آمده با تجارب مشارکت‌کنندگان از روش بازنگری مشارکت‌کنندگان^۲ استفاده شد؛ بدین منظور داده‌های بدست آمده برای تأیید یا اصلاح به مشارکت‌کنندگان داده شد تا داده‌ها را بررسی نموده و توافق نظری بین پژوهشگر و مصاحبه‌شوندگان حاصل شود.

-
1. Trustworthiness
  2. Member check

اطلاعات زمینه‌ای مصاحبه‌شوندگان

جامعه آماری این پژوهش شامل ۴۵ نفر از متخصصین و مطلعین کلیدی شهر تبریز بودند. حدود ۱۸ درصد پاسخگویان را خانم‌ها و ۸۲ درصد را آقایان تشکیل داده‌اند که تعداد خانم‌ها معادل ۸ نفر و آقایان ۳۷ نفر می‌باشد. بازه سنی پاسخگویان از ۲۶ تا ۶۵ سال می‌باشد و فراوانی سنین مختلف نیز بین ۱ تا ۴ مورد است. بیشترین میزان فراوانی مربوط به سن ۴۰ سال می‌باشد که معادل ۴ نفر است. نمونه پژوهش از بین افراد متخصص انتخاب شد، بطوری‌که تقریباً ۸۷ درصد از مصاحبه‌شوندگان مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری داشتند و تحصیلات فوق دیپلم با فراوانی ۲ درصد کمترین میزان تحصیلات مصاحبه‌شوندگان بود.

جدول (۱). اطلاعات زمینه‌ای مصاحبه‌شوندگان

تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
دیپلم	۲	۴.۴	۴.۴
فوق دیپلم	۱	۲.۲	۶.۷
لیسانس	۳	۶.۷	۱۳.۳
فوق لیسانس	۱۸	۴۰	۵۳.۳
دکتر	۲۱	۴۶.۷	۱۰۰
جمع کل	۴۵	۱۰۰	

یافته‌ها

تعریف توسعه شهری: بعنوان اولین پرسش از متخصصین درباره تعریف توسعه شهری سوال شد. هر یک از مطلعین بر اساس تجربیاتی که داشته تعریف خاصی از توسعه شهری ارائه کردند و نهایتاً بر اساس جمع‌بندی انجام گرفته این تعریف به‌دست آمد؛ توسعه شهری سازه‌ای پیچیده و چندلایه است که از ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، انسانی، جنسیتی و زیست‌محیطی تشکیل شده است که نبود هر کدام از آن‌ها بدنه حیات شهری را با اختلالات عدیده‌ای مواجه می‌سازد و از کیفیت زندگی ساکنان شهر می‌کاهد.

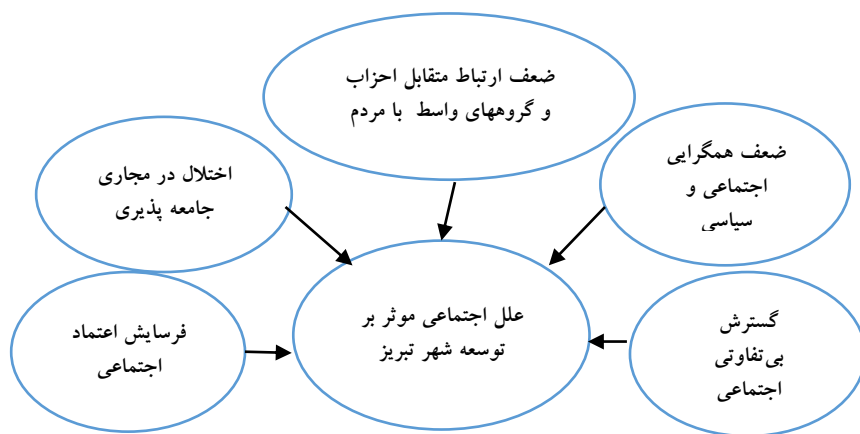
توسعه‌یافتگی یا عدم توسعه‌یافتگی: در ادامه از متخصصین سوال شد که آیا بر اساس

تعریف ارایه شده آنان؛ شهر تبریز توسعه یافته می‌باشد به هنوز به توسعه دست نیافته است؟ متخصصین در پاسخ به این سوال نظرات مختلفی ارائه دادند. ۶۰ درصد مصاحبه‌شوندگان اعتقاد داشتند که شهر تبریز در برخی از ابعاد به توسعه دست یافتند ولی در کل نمی‌توان توسعه یافته دانست. ۳۰ درصد بیان کردند که شهر تبریز راه طولانی تا دستیابی به توسعه دارد و ۱۰ درصد هم توسعه شهر تبریز را در کل قابل قبول دانستند.

مفاهیم اجتماعی تاثیرگذار بر توسعه شهر تبریز

در ادامه از متخصصین سوال شد که چه مفاهیم اجتماعی را بر توسعه شهر تبریز تاثیرگذار می‌دانند. در پاسخ به این سوال متخصصین به ۵ مفهوم اشاره کردند که عبارتند از: «اختلال در مجاری جامعه‌پذیری»، «فرسایش اعتماد اجتماعی»، «ضعف همگرایی اجتماعی و سیاسی»، «ضعف ارتباط متقابل احزاب و گروه‌های واسط با مردم» و «گسترش بی‌تفاوتی اجتماعی». این مفاهیم در نمودار شماره ۱ آورده شده‌اند.

نمودار (۱): علل اجتماعی موثر بر توسعه شهر تبریز

اختلال در مجاری جامعه‌پذیری: مفهوم اول عبارتست از «اختلال در مجاری جامعه‌پذیری». در تعریف جامعه‌پذیری باید اشاره کرد؛ جامعه‌پذیری جاگیر ساختن مهارتها، انگیزه‌ها و ایستارهای لازم برای اجرای نقش‌های اجتماعی است. از آنجا که

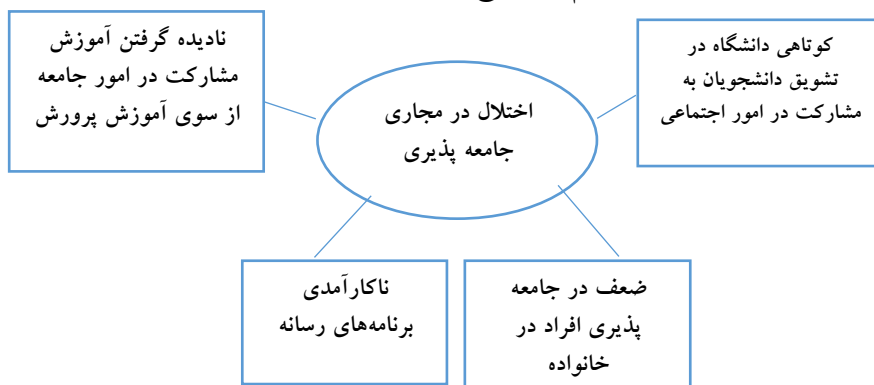
فراگیری جریان مستمری در تمام زندگی است، ایستارهای برخی اعضای جامعه در موقعیت‌هایی تغییر می‌کند. یادگیری همه امور مربوط به زندگی انسان‌ها و زندگی جمعی آنان از طریق جامعه‌پذیری رخ می‌دهد (سینایی و مسعودی، ۱۳۹۲: ۸۲). گیدنز جامعه‌پذیری را فرایندی می‌داند که در آن کودک ناتوان به تدریج به شخصی خودآگاه، دانا و فرهنگی تبدیل می‌شود که در آن متولد شده است. این فرایند در سراسر دوره زندگی و تا پایان هستی فرد ادامه می‌یابد (گیدنز، ۱۳۹۰: ۹۶-۹۷).

پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان بیانگر این امر بود که اختلال در مجاری جامعه‌پذیری از موانع دست‌یابی به توسعه در شهر تبریز می‌باشد. مصاحبه‌شوندگان بیان کردند؛ جامعه‌پذیری کودکان و آموزش مشارکت به آنان اولین مرحله در پیشبرد توسعه می‌باشد زیرا از طریق جامعه‌پذیری است که کودکان بعنوان افرادی موثر در روند توسعه تربیت می‌شوند و این مرحله یکی از مراحل اصلی و اولیه می‌باشد و اگر این روند با مشکل مواجه شود، شاهد افرادی خواهیم بود که فرایند مشارکت در امور اجتماعی و توسعه کشور را یاد نگرفتند.

در توضیح این مفهوم به سخن پاسخگوی شماره ۳ اشاره می‌شود که تاکید داشت «خصوصاً دانشگاه، تو قشر دانشگاهی اهمیت زیادی داره، جو دانشگاه و اساتید روی فرد تاثیر میداره و وقتی از سوی اساتید تاکید بر نقش تعیین‌کننده فرد در پیشرفت جامعه انجام نگیرد، نمی‌توان انتظار کنش موثری را از دانشجو داشت». پاسخگوی شماره ۲۷ بیان کرد «در کل آموزش و پرورش ما مشکل داره که خیلی نتونسته تاثیرگذار و جریان ساز بشه و ما نتوانستیم ادم خلاق و مسئولیت‌پذیر پرورش بدیم و دلیل کم بودن مشارکت مردم تو امور کشور همینه». مصاحبه‌شونده شماره ۱۰ اشاره کرد «یک عامل مهم در این بین رسانه هست که باید خیلی از امور رو به مردم آموزش بده و باید اشاره کرد که در جامعه ما رسانه ملی تاثیرگذارش کم هست و کارآمدی زیادی ندارد». پاسخگوی شماره ۴۵ اشاره کرد «جامعه‌پذیری خیلی موثر هست، اینکه به مردم گفته بشه و القا شه که مشارکت داشتن تو امور کشور و آینده مملکت یه وظیفه رو دوش

اونهاست، تاثیر زیادی رو رفتار مردم میذاره». این مفهوم و مقولات مرتبط در نمودار شماره ۲ آورده شده است.

نمودار (۲): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره اختلال در مجاری جامعه پذیری

فرسایش اعتماد اجتماعی: دومین مفهوم اجتماعی موثر بر توسعه نیافتگی شهر تبریز عبارتست از «فرسایش اعتماد اجتماعی». پاتنام^۱ در تعریف اعتماد بیان می‌کند؛ «اعتماد به معنای وجود حلقه مطمئن از روابط میان افراد و گروه‌ها است که این حلقه‌ها هنجارها را تعیین و انتظارات را بین افراد به وجود می‌آورد. او معتقد است که اعتماد و مشارکت به طور متقابل وابسته به یکدیگر هستند، اعتماد از زندگی گروهی پدید می‌آید و همزمان، امکانات خودجوش برای شکل‌گیری و تشکل انجمن‌ها را فراهم می‌سازد» (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۲).

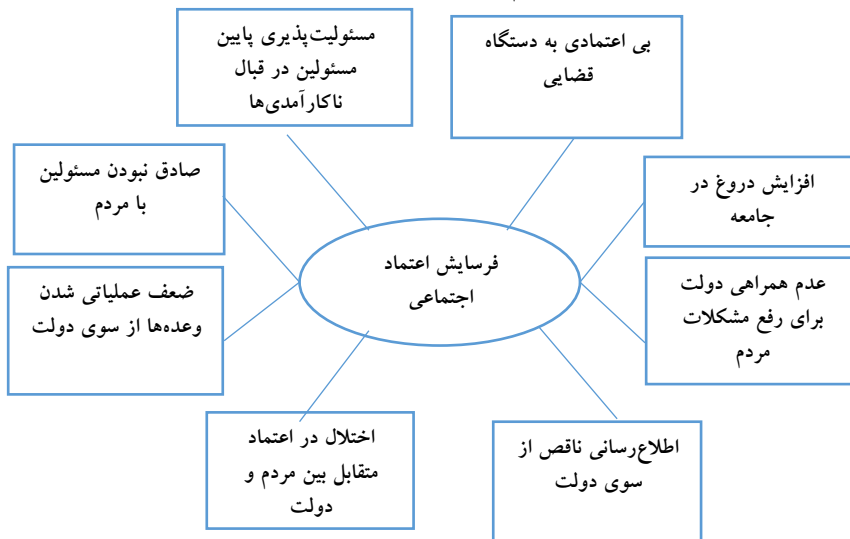
از دیدگاه پاسخ‌گویان کاهش اعتماد اجتماعی از مفاهیم بسیار موثری است که مانع توسعه شهر تبریز می‌شود. این مفهوم بیان می‌کند که اعتماد سرلوحه هر اقدام اجتماعی (سطح خرد و سطح کلان و سیاست‌گذاری‌ها) هست. بنابه نظر پاسخ‌گویان کاهش اعتماد در سالهای اخیر از موانع اصلی توسعه کشور محسوب می‌شود.

در توضیح این مفهوم باید به سخن پاسخگوی شماره ۲۲ اشاره کرد که گفت «تو دستگاه قضایی همیشه احقاق حق کرد و این سبب ضعف اعتماد در جامعه میشه و مانع بزرگ در توسعه شهر محسوب می‌شود». پاسخگوی شماره ۲ در این باره بیان می‌کند «از

بس که مسئولین توی این سالها وعده‌های دروغ دادند و عملی نکردند هیچ اعتمادی نسبت به اونها، برنامه و عملکردشون باقی نمونه». پاسخگوی شماره ۲۴ تاکید داشت «سرمایه اجتماعی تو تبریز در مورد رابطه بین حکومت و مردم بدلائل اتفاقات مختلف آسیب دیده و اگه ترمیم نشه مشارکت پایین مردم تو جامعه رو شاهد خواهیم بود». پاسخگوی شماره ۶ اشاره کرد «وقتی کاندیدایی دروغ می‌گه، باعث می‌شه اعتماد و بارو مردم نسبت به جامعه و مسئولین و برنامه‌هایشان از دست بره و نتونن باهاشون همراهی داشته باشند». پاسخگوی شماره ۱۷ بیان کرد «مهمترین شاخصه‌ای که باعث افزایش و یا کاهش مشارکت و نهایتاً توسعه شهر میشه، اعتماد مردم به مسئولین هست. هرگاه این اعتماد خدشه بردارد توسعه شهر مشکل خواهد شد». این مفهوم و مقولات در نمودار شماره ۳ آورده شده است.

نمودار (۳): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره فرسایش اعتماد اجتماعی

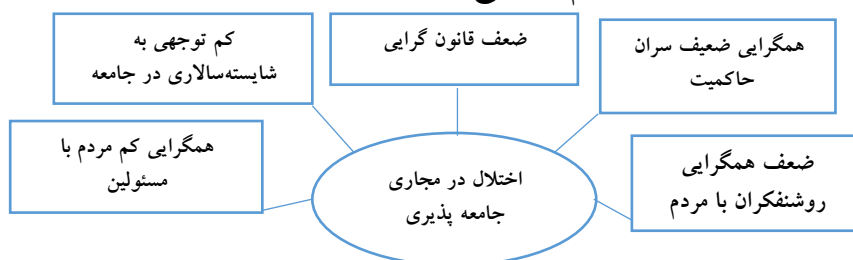

ضعف همگرایی اجتماعی و سیاسی: مفهوم بعدی مؤثر عبارتست از «ضعف همگرایی اجتماعی و سیاسی». در توضیح این مفهوم باید به نظرات پاسخگویان اشاره کرد که عقیده داشتند اتفاقاتی نظیر ضعف قانون‌گرایی و نبود شایسته‌سالاری سبب دوری

و عدم همدلی بین مسئولین و مردم می‌شود. عدم همراهی مسئولین با هدف مشترک باعث دوری مردم از همدیگر و از مسئولین می‌شود و نتیجه آن عدم دستیابی به برنامه‌های توسعه می‌باشد. نظریات نیز بر همیشه اهمیت نهادها (قانون، حاکمیت و سیاست) در توسعه شهری تاکید دارند. اندیشمندان معتقدند توسعه از طریق بسط نهادهایی اتفاق می‌افتد که انتخاب‌های فردی و اجتماعی را با تاکید بر اهداف فرهنگی جامعه ممکن می‌سازند (عنبری، ۱۳۹۵: ۲۱).

در توضیح این مفهوم به نظر پاسخگویی شماره ۱۷ اشاره می‌شود که بیان کرد: «عقیده دارم وقتی من رای بدم و تو امور کشور مشارکت داشته باشم نهایتاً همه اصل‌های قانون اساسی عملی نخواهد شد پس حضور یا عدم حضور من فرق چندانی نخواهد داشت که همین میتونه دلیل کاهش مشارکت مردم تو انتخابات و توسعه شهرشون باشه». مصاحبه شونده شماره ۲ بیان کرد «همه قوانین تو کشور شخص محور است و کسب مناصب منوط به ارتباط با شخص هست و ربطی به قابلیت فرد ندارد». پاسخگویی شماره ۲۹ تاکید کرد «تو ایران هم شایسته‌سالاری به درستی در جایش ننشسته و بهش عمل نمیشه. چون اکثراً افراد متخصص نداریم و خیلی از مشکلات به همین برمیگرده». پاسخگویی شماره ۲۳ بیان کرد «به نقش روشنفکران تو جامعه بها داده نمی‌شه و روشنفکران ما از مردم جدا هستند و آشنایی با این روشنفکران مختص قشر خاصی از جامعه هست. این در حالی است که حضور چنین افرادی تو جامعه بینش سیاسی مردم رو بالا میبره و بر انتخابها، کنش‌ها و تصمیم‌های اونا تاثیر میذاره». این مفهوم و مقولات مرتبط در نمودار شماره ۴ آورده شده است.

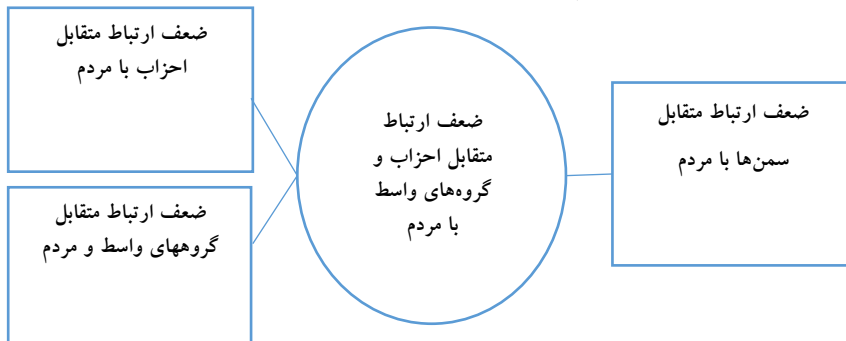
نمودار (۴): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره ضعف همگرایی اجتماعی و سیاسی

ضعف ارتباط متقابل احزاب و گروه‌های واسط با مردم: مفهوم بعدی موثر عبارتست از «ضعف ارتباط متقابل احزاب و گروه‌های واسط با مردم». در تعریف حزب باید اشاره کرد «گروهی از افراد جامعه که با اعتقاد و ایمان به برخی اصول و با داشتن هدف یا اهداف مشترک، در سازمانی با عنوان حزب در کنار هم جمع می‌شوند و می‌کوشند تا برای دستیابی به هدف یا اهدافی قدرت مورد نیاز را بدست آورند» (بخارایی زاده، ۱۳۹۷: ۲۷۷). بر اساس این مقوله پاسخگویان اعتقاد داشتند که نبود احزاب، سمن‌ها و ضعف گروه‌های واسط بین مردم و حاکمیت باعث گسست در ارتباط متقابل بین مردم و حاکمیت می‌شود و نتیجه آن چیزی جز شکاف در جامعه نیست. در واقع نبود چنین گروههایی و یا ضعف در عملکرد برخی از گروه‌های واسط مانع تعامل سازنده بین مردم و حاکمیت می‌شود و نتیجه آن عقیم ماندن برنامه‌های توسعه شهری می‌باشد.

در توضیح این مقوله به سخن پاسخگوی شماره ۹ اشاره می‌شود که بیان کرد؛ «فقدان ارتباط مناسب گروه‌ها، سمن‌ها و احزاب سیاسی با طبقات مختلف مردم سبب شده تا آگاهی سیاسی بین مردم کمتر باشد و مردم رغبتی به مشارکت نداشته باشند». متخصص شماره ۲۵ بیان کرد «نبود سمن‌ها در جامعه باعث می‌شود تا رابط و حلقه اتصالی بین مردم و حاکمیت وجود نداشته باشد. وجود چنین نهادهایی باعث می‌شود خیلی از مسائل شنیده بشود و تدبیری اندیشیده بشود و همین اقدامات به ظاهر کوچک در بلند مدت، گام‌هایی رو به طرف توسعه شکل می‌دهد». این مفهوم و مقولات مرتبط در نمودار شماره ۵ آورده شده است.

نمودار (۵): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره صنعت عقب مانده نسبت به سایر استان‌ها

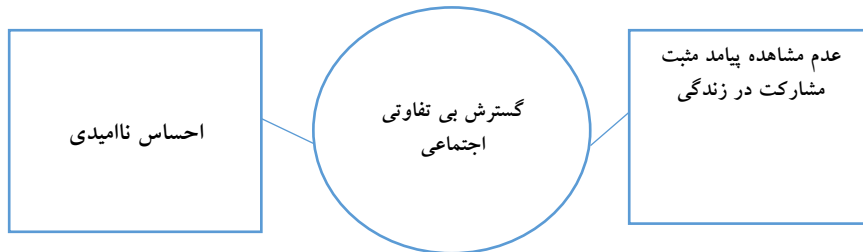
گسترش بی تفاوتی اجتماعی: مفهوم دیگر تاثیرگذار عبارتست از «گسترش بی تفاوتی اجتماعی». در تعریف بی تفاوتی اجتماعی باید بیان کرد؛ «وضعیتی که طی آن افراد به واسطه عدم اتصال ذهنی و عینی با جامعه (هم‌نوعان، نهادها و ساختارهای اجتماعی)، با بی‌علاقگی و بی‌اعتنایی به واقعیت‌های پیرامون از انجام مشارکت اجتماعی - سیاسی، مسئولیت‌های اجتماعی، فعالیت‌های دگرخواهانه و درگیری فعال و مدنی در مسائل اجتماعی پرهیز می‌کنند (محسنی تبریزی و صداقتی فرد، ۱۳۹۰: ۸). بی تفاوتی اجتماعی نقطه مقابل مشارکت اجتماعی است و هر اندازه فرد نسبت به جامعه بی تفاوت باشد به همان اندازه از مشارکت اجتماعی کناره‌گیری خواهد کرد و نسبت به بهبود و اصلاح امور جامعه بی تفاوت خواهد بود (همان، ۶).

این مفهوم جزو مفاهیم پرتکرار و تاکید شده توسط پاسخگویان بود که عقیده داشتند ناامید شدن از بهبود شرایط و گسترش بی تفاوتی اجتماعی می‌تواند برای اجتماع بسیار مخرب باشد و مانع شکل‌گیری قدم‌هایی در راه توسعه شهری شود. در واقع برای دستیابی به توسعه شهر، باید برنامه‌ریزی دقیق و منسجمی داشت و متناسب با آن حرکت کرد. اگر جامعه نسبت به شرایط جامعه بی تفاوت باشد، قدم مثبتی برداشته نمی‌شود.

در توضیح این مفهوم باید به سخن پاسخگوی شماره ۱۲ اشاره کرد که بیان داشت؛ «اگر مردم ببینند که دولت داره کار میکنه حتی اگه موفق هم نباشه مردم باز تو امور شهرشون مشارکت میکنن ولی اگه ناامید باشن دیگه مشارکت نخواهند کرد». مصاحبه شونده شماره ۳۹ تاکید کرد «امید به تغییر انگیزه به همراهی میده و الان همه باید به نوعی تلاش کنند ولی این منوط به تلاش و همراهی دولتمداران هست و اگه اونا کوتاهی کنن مردم کوتاهی خواهند کرد». پاسخگوی شماره ۲۰ تاکید کرد «نقش جوانان تو توسعه شهر بسیار مهم هست، اگه جوانان امید داشته باشند که مشکلاتشون رفع خواهد شد حتما مشارکت میکنند ولی اگه ناامیدی بشن نمی‌توان انتظار حرکتی رو داشت». فرد شماره ۹ تاکید کرد «وقتی مردم جامعه انتظار گشایش در امور جامعه رو دارند، برای وقوعش همراهی خواهند کرد ولی اگه چنین گشایشی رخ نده، رو مشارکت

آینده مردم حتما تاثیر خواهد داشت». این مفهوم و مقولات مرتبط در نمودار شماره ۶ آورده شده است.

نمودار (۶): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره گسترش بی تفاوتی اجتماعی

راهکارهای عملیاتی تحقق توسعه پایدار

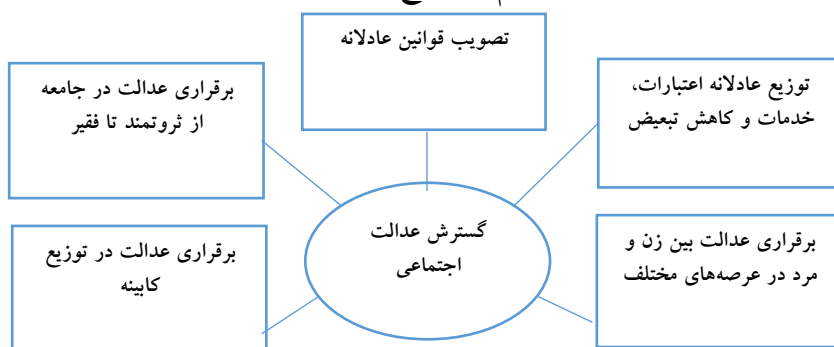
از مصاحبه‌شوندگان درباره راهکار عملیاتی برای بهبود وضعیت دستیابی به توسعه شهری سوال شد و ۴ مفهوم از پاسخ‌ها حاصل شد که عبارتند از: «گسترش عدالت اجتماعی، ارتقای اعتماد اجتماعی، گسترش آزادی اجتماعی، رعایت شایسته‌سالاری در انتصاب مدیران». که در ادامه به تفصیل آورده شده‌اند.

گسترش عدالت اجتماعی: مصاحبه‌شوندگان مهم‌ترین عامل اثرگذار در روند توسعه را گسترش عدالت اجتماعی بیان کردند. در تعریف این مفهوم باید اشاره کرد: «عدالت اجتماعی مفهومی بسیار وسیع است و اغلب توجه بر توزیع درآمد و سایر منابع مرتفع کننده نیاز مردم دارد و به شرایط مادی جمعیت بستگی دارد» (بری، ۱۹۹۱ به نقل از زیاری و همکاران، ۱۳۹۹: ۴). عدالت جزو نیازهایی است که امروزه بشدت بر وجود آنها تاکید می‌شود، زیرا انسان بعنوان موجودی است که با رفع نیازهای گذشته، نیازهای جدیدی در او ظهور میکند که در گذشته از آنها آگاهی نداشت و عدالت چنین نیازی است و نبود آن در جامعه از موانع اصلی دستیابی به توسعه محسوب می‌شود (بالگوچو^۱ و یوسوپوا^۲، ۲۰۱۹: ۴۷۴). این مفهوم بیانگر اهمیت برقراری عدالت در جامعه و در همه ابعاد آن می‌باشد زیرا سبب دلگرمی مردم به مسئولین می‌شود.

1. Bulguchev
2. Yusupova

در توضیح این مفهوم به گفته پاسخگوی شماره ۳۰ اشاره می‌شود که بیان کرد «قوانین باید طوری باشند که هم به درد فقیر بخوره هم غنی و عدالت را بین اقشار مختلف رو رعایت کند». مصاحبه شونده شماره ۲۵ بیان کرد «باید غبار تبعیض و نابرابری تو جامعه از بین بره». فرد شماره ۱۴ عقیده داشت «رفتار مسئولین باید با همه برابر باشه و فرقی بین افراد عادی و غیرعادی نباشه و صداقت تو رفتارشون مشخص باشه». پاسخگوی شماره ۱۳ تاکید کرد «در توزیع اعتبارات به سمت توزیع عادلانه و کاهش تبعیضات حرکت کنند». این مفهوم و مقولات مرتبط در جدول شماره ۷ آورده شده‌اند.

نمودار (۷): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره گسترش عدالت اجتماعی

ارتقای اعتماد اجتماعی: مصاحبه‌شوندگان مهم‌ترین عامل اثرگذار در روند توسعه در ارتقای اعتماد اجتماعی بیان کردند و معتقدند با ارتقای اعتماد اجتماعی، همراهی مردم با برنامه‌های توسعه‌ای دولت بیشتر می‌شود و هر اندازه اعتماد تضعیف شود، دستیابی به توسعه سخت‌تر خواهد شد.

در توضیح این مفهوم به سخن مصاحبه شونده شماره ۳۲ اشاره می‌شود که بیان کرد «مسئولین باید تلاش کنند تمام وعده‌ها رو عملی کنند و مردم رو همراه خود داشته باشند چون همین مردم منبع قدرت هستند». پاسخگوی شماره ۷ بیان کرد «یه سری خطاهای انجام گرفته اگه اصلاح و جبران بشه، اعتماد اجتماعی از دست رفته جبران میشه». پاسخگوی شماره ۳۶ بیان کرد «عملکرد مسئولان و صادقانه رفتار و برخورد کردن آن‌ها بسیار مهم هست و مردم هم متوجه میشن و رو رفتارشون تاثیر میذاره». پاسخگوی

شماره ۴۰ عقیده داشت «مسئولین باید روشننگری کنند و واقعیات رو به مردم بگن و تا اعتماد ارتقا پیدا کنه». این مفهوم و مقولات مرتبط در نمودار ۸ آورده شده‌اند.

نمودار (۸): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره ارتقای اعتماد اجتماعی

گسترش آزادی اجتماعی: دیگر مقوله مورد اشاره مصاحبه‌شوندگان گسترش آزادی اجتماعی بود. این مفهوم به اهمیت داشتن آزادی‌های افراد در جامعه تاکید می‌کند و داشتن آزادی را از نیازهای قشر جوان جامعه می‌دانند که می‌تواند سبب دلگرمی جوانان نسبت به جامعه شود و به دست‌یابی به توسعه کمک کند.

پاسخگوی شماره ۲۶ بیان کرد «باید توسعه سیاسی رو ارزش قائل بشیم تا توسعه اقتصادی صورت بگیره. همچنین باید آزادی رو تو جامعه رواج بدیم تا همدلی همه اقشار رو بدست بیاریم». مصاحبه‌شونده شماره ۹ عقیده داشت «اگه فضا باز بشه مشارکت هم بهتر میشه. توجه به آزادی‌ها این مشارکت رو شدت بیشتری می‌بخشه و می‌تونه یه جورایی رضایت عمومی، خصوصا قشر جوان را به دنبال خودش داشته باشه». مفهوم و مقولات مرتبط با «گسترش آزادی اجتماعی» در نمودار شماره ۹ آورده شده‌اند.

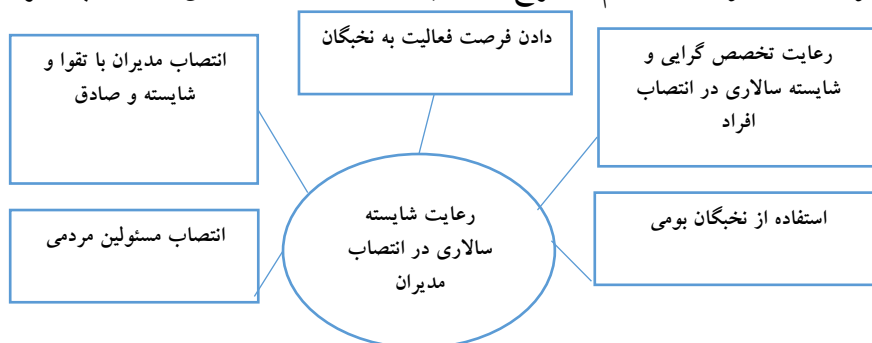
نمودار (۹): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره ارتقای آزادی اجتماعی

رعایت شایسته سالاری در انتصاب مدیران: مصاحبه‌شوندگان از مهم‌ترین عوامل اثرگذار در روند توسعه را «رعایت شایسته‌سالاری در انتصاب مدیران» بیان کردند. در تعریف شایسته‌سالاری باید بیان کرد؛ «شایسته‌سالاری بهره‌گیری از شایستگان و ارج نهادن به آنان به‌عنوان یک عزم ملی، ارزشمند و خدشه‌ناپذیر سازمانی تلقی می‌شود» (مهدی‌زاده اشرفی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳). برای دستیابی به شایسته‌سالاری، لازم است به کیفیت توسعه انسانی توجه شود، و عدم توجه بدان پیامدهای نامطلوبی در پی خواهد داشت که نتیجه‌ای جز نابرابری اجتماعی در پی ندارد (نورحایاتی^۱: ۲۰۱۷: ۱۵۰). پاسخگویان اعتقاد داشتند از پایه‌های اساسی هر پیشرفتی در جامعه، برقراری شایسته‌سالاری در آن است. در واقع، اساس هر نوع تغییر کلی در جامعه منوط به تغییر و بهبود عملکرد تک تک اعضای جامعه است و جز با رعایت شایسته‌سالاری محقق نمی‌شود.

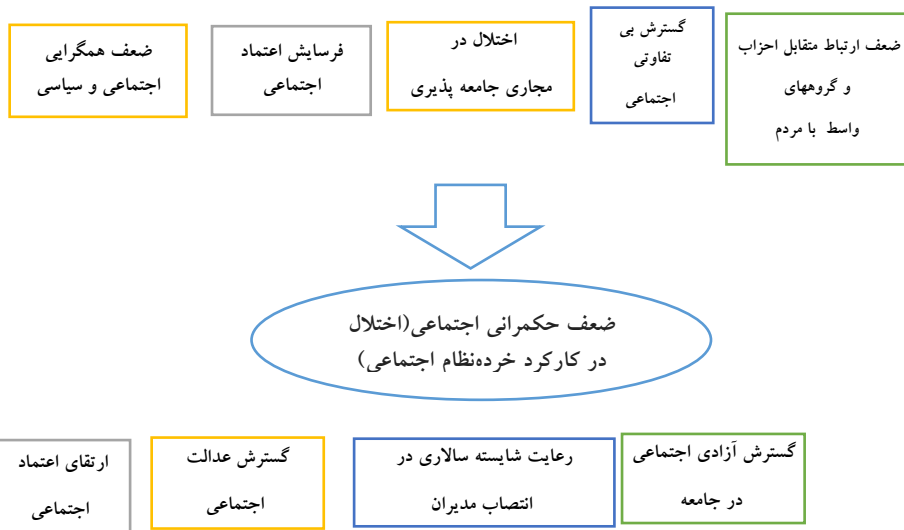
پاسخگوی شماره ۲۰ بیان کرد «بهتر هست تا از نیروهای توانمند هر منطقه در امور مختلف استفاده بشه تا نخبگان دلگرم بشن وگرنه حس طردشدگی در جامعه گسترش پیدا می‌کنه». فرد شماره ۸ پیشنهاد داد «تقویت مدیران با تقوا و توسعه یافته خیلی مهم هست چون این مدیران وظایفشونو درست انجام میدن و مشکلات مردم حل خواهد شد». فرد شماره ۲۱ پیشنهاد داد «اجازه فعالیت به نخبگان، گروهها و انجمن‌های متعهد داده بشه، چون اینا در قالب درست حرکت میکنند و می‌توانند شکل زاینده بخود بگیرند». این مفهوم و مقولات مرتبط در نمودار شماره ۱۰ آورده شده‌اند.

نمودار (۱۰): مقولات و مفاهیم استخراج شده درباره رعایت شایسته سالاری در انتصاب مدیران

هسته مرکزی: در تحقیق حاضر «ضعف حکمرانی اجتماعی (اختلال در کارکرد خرده‌نظام اجتماعی)» هسته مرکزی می‌باشد. این مفهوم مستخرج از ۵ مفهوم اصلی مدنظر پاسخگویان است. مفهوم یاد شده به معنای ضعف و ناکارآمدی نهادهای اجتماعی مرتبط در جامعه می‌باشد و تاثیر بسزایی در روند دستیابی به توسعه دارند. متخصصین عقیده دارند عوامل اجتماعی تاثیر بسزایی در روند دستیابی به توسعه شهری دارند و اختلال و ضعف در خرده‌نظام اجتماعی سبب اختلال و کندی در دستیابی به توسعه شهری می‌شود. نهایتاً بر اساس مصاحبه‌های انجام شده مدل پارادایمی زیر بدست آمد.

شکل (۱): مدل پارادایمی عوامل اجتماعی مرتبط با توسعه شهر تبریز

نتیجه‌گیری

هدف اصلی این پژوهش، شناسایی عوامل اجتماعی زمینه‌ساز توسعه در شهر تبریز و راهکارهای اجتماعی دستیابی به توسعه شهری بود. یافته‌ها حاکی از «ضعف حکمرانی اجتماعی (اختلال در کارکرد خرده‌نظام اجتماعی)» به‌عنوان هسته مرکزی بود. یافته‌ها نشان داد اختلال عمده در خرده‌نظام اجتماعی، سبب بروز مشکلاتی در سایر خرده‌نظام‌ها شده است. در این خصوص می‌توان به نظریه آجیل پارسونز اشاره کرد.

بر اساس نظریه پارسونز جامعه بعنوان یک سیستم، متشکل از عناصری است که با یکدیگر در حال کنش و واکنش هستند (گولدنر، ۱۳۸۳: ۱۶۲). او در جامعه چهار ساختار یا خرده نظام اقتصاد، سیاست، اجتماع جامعه‌ای و فرهنگ را بر حسب کارکردهایی که انجام می‌دهند تشخیص می‌دهد (همیلتون، ۱۳۷۹: ۱۱۴)، بر این اساس اجزاء نظام به یکدیگر پیوسته‌اند و هر تغییری که در جزئی از نظام اجتماعی پیش آید سبب تغییر در سایر اجزا می‌شود، زیرا کلیترین و اساسی‌ترین خصلت یک نظام رابطه پیوسته اجزاء و متغیرهاست (گولدنر، ۱۳۸۳: ۲۳۶). در صورتی که در هریک از این خرده‌نظام‌ها اختلالی پیش آید اختلالاتی در سایر خرده نظام‌ها بوجود می‌آید. یافته‌ها نشان داد؛ اختلال در کارکرد خرده‌نظام اجتماعی سبب تضعیف توسعه شهر تبریز شده است و در این راستا ۵ مفهوم اجتماعی بدست آمد که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرند.

مفهوم اول مورد اشاره عبارتست از «اختلال در مجاری جامعه‌پذیری». مصاحبه شوندگان اعتقاد داشتند جامعه‌پذیری از مهم‌ترین عوامل و عناصر تاثیرگذار در زندگی فرد و سرنوشت اجتماع است. در واقع اگر این فرایند به درستی طی شود، می‌توان انتظار داشت که جامعه در مسیر صحیحی در حرکت باشد، حال اگر این روند با اختلال و مشکل مواجه شود باید انتظار وقوع مشکلاتی را در بخش‌های مختلف جامعه و روند دست‌یابی به توسعه داشت. این یافته همسو با نظریه اورت هیگن است. او بیان می‌کند الگوهای جامعه‌پذیری دوران کودکی بر دگرگونی جامعه و توسعه شهری تاثیر خواهند داشت (هیگن، ۱۹۶۷: ۳۰). لپست نیز بر این باور است که تعلیم و تربیت حس وظیفه شهروندی، شایستگی و علاقه و مسئولیت‌پذیری را افزایش می‌دهد و مشارکت در امور شهر و جامعه را تداوم می‌بخشد. او به‌طور کلی عقیده دارد به وسیله جامعه‌پذیری مؤثر می‌توان به بهبود جامعه کمک نمود و توسعه شهر را تسریع بخشید (لپست، ۱۹۹۰: ۱۹۱). این مفهوم با یافته‌های پژوهش تیمورنژاد و همکاران (۱۳۹۵) و آرایش و شیخی (۱۳۹۹) همسو می‌باشد که یافته‌های پژوهش آنان تاثیر آموزش در توسعه شهری را تایید می‌کند. دیگر مفهوم مورد اشاره «فرسایش اعتماد اجتماعی» می‌باشد. پاسخ‌دهندگان معتقدند،

یکی از عوامل تاثیرگذار در توسعه، اعتماد می‌باشد که در همه ابعاد زندگی اجتماعی تاثیر بسزایی دارد و دستیابی به توسعه شهری هم از این امر مجزا نیست. وجود اعتماد در جامعه سبب همراهی مردم با برنامه‌های مسئولین می‌شود و همدلی بین مردم و مسئولین را سبب می‌شود. گیدنز بیان می‌کند اعتماد در سطح شهر و ملی ویژگی مهمی محسوب می‌شود. در فرایند توسعه شهری، هر اندازه اعتماد اجتماعی متقابل افزایش داشته باشد، میزان عضویت اعضای جامعه در گروه‌ها و انجمن‌های مختلف نیز افزایش می‌یابد و آمادگی فرد برای مشارکت در امور جامعه بیشتر می‌شود (موسوی، ۱۳۹۱: ۷۵). هر چقدر میزان اعتماد اجتماعی افزایش یابد، برنامه‌ها و اقدامات برای دستیابی به توسعه شهری بهتر به سرانجام خواهد رسید. یافته‌های پژوهش گروتارت (۲۰۰۲) نیز همین امر را تایید می‌کند و می‌توان نتیجه‌گیری کرد، جوامعی که در دراز مدت دارای میزان زیادی سرمایه اجتماعی بودند، نسبت به جوامعی که دارای سطح پایینی از اعتماد اجتماعی بودند توانستند به توسعه اجتماعی بیشتری دست پیدا کنند. هم‌چنین یافته‌های پژوهش درویشی و همکاران (۱۳۹۹) نشان داد اعتماد اجتماعی بر توسعه پایدار شهری تاثیر بسزایی دارد.

«ضعف ارتباط متقابل احزاب و گروه‌های واسط با مردم» دیگر مفهوم مستخرج از مصاحبه‌ها است. پاسخ‌گویان عقیده داشتند که وجود برخی از نهادهای واسط در جامعه ضروری و لازم می‌باشد. با وجود چنین نهادهای واسطی ارتباط درست و معقولی بین عموم مردم و نهاد حاکمیت برقرار می‌شود و وجود چنین نهادهایی سبب می‌شود تا خواسته‌های مردم به حاکمیت انتقال داده شود و تعامل منطقی بین مردم و حاکمیت ایجاد گردد؛ نتیجه این تعامل، همراهی بیشتر هر دو طرف در راستای بهبود شرایط اجتماعی و دستیابی بهتر به توسعه خواهد بود. در تایید این یافته، چلبی بیان می‌کند هرچقدر نهادهای واسط و انجمن‌های داوطلبانه در یک شهر بیشتر باشد، می‌تواند نوعی بسترسازی مناسب برای مشارکت در امور توسعه شهری را فراهم سازد. وجود چنین تشکلهای مشارکتی سبب اتصال هرچه بیشتر مردم را به جامعه فراهم می‌سازد و مشارکت افراد را در امور شهری را افزایش می‌دهد (چلبی، ۱۳۹۵: ۲۹۰). این یافته با

پژوهش زیباکلام و مقتدایی (۱۳۹۳) همسو می‌باشد، بر این اساس در کشور ما احزاب به معنای واقعی کلمه شکل نگرفته‌اند و اگر به معنای دقیق شکل گیرند مسیر دست‌یابی به توسعه را هموار خواهد ساخت.

مفهوم «گسترش بی تفاوتی اجتماعی» نیز مورد اشاره و تاکید پاسخگویان قرار گرفت. بسیاری از پاسخگویان بیان کردند که گسترش بی تفاوتی اجتماعی در سال‌های اخیر، مانع مشارکت مردم در امور اجتماع و توسعه کشور می‌شود. هر اندازه، مردم نسبت به امور جامعه خود بی تفاوت باشند، به همان اندازه رسیدن به توسعه در کشور سخت‌تر خواهد شد. پاسخگویان معتقد بودند که بی تفاوتی مردم نسبت به شرایط جامعه را باید زنگ خطری نسبت به جامعه قلمداد کرد و برای رفع آن چاره اندیشید. در تایید این یافته، به نظر مک‌لند اشاره می‌شود. او بیان کرد «انگیزه نیاز به پیشرفت» از مهم‌ترین محرک‌های دست‌یابی به توسعه است. بنظر او هر اندازه فرد به محیط زندگی خود اهمیت بیشتری قائل باشد، و توسعه محیط زندگی برایش مهم‌تر باشد، در این مسیر قدم‌های بزرگی برخوردار داشت (عنبری، ۱۳۹۵: ۷۰). بررسی انگیزه نیاز به پیشرفت در میان مردم نشان داده که در بسیاری از مواقع این انگیزه مقدم بر رشد اقتصادی در توسعه شهر بوده، و هرگاه این انگیزه کند شود، مسیر دست‌یابی به توسعه نیز کند می‌شود (مک‌لند و ویتتر، ۱۹۷۱: ۱۱). آخرین مفهوم موثر و مورد اشاره پاسخگویان «ضعف همگرایی اجتماعی و سیاسی» می‌باشد. این مفهوم، از مقولاتی مانند؛ ضعف قانون‌گرایی، کم توجهی به شایسته‌سالاری در جامعه، همگرایی کم مردم و مسئولین، همگرایی ضعیف در بین سران حاکمیت، ضعف همگرایی روشنفکران با مردم (نقش روشنفکران) تشکیل شده است. نهادهای رسمی (قانون، حاکمیت و سیاست) نقش بسیار مهمی در تسهیل روند توسعه به عهده دارند بطوری‌که توسعه از طریق بسط نهادهایی اتفاق می‌افتد که انتخاب‌های فردی و اجتماعی را با تاکید بر اهداف فرهنگی جامعه ممکن می‌سازد (عنبری، ۱۳۹۵: ۲۱). این یافته همسو با نظریه نورث است. او بیان می‌کند قوانین رسمی و غیررسمی می‌توانند از هزینه‌های تعاملات بکاهند و روند دست‌یابی به توسعه شهری

را جهت دهند. او عقیده دارد در جهان سوم به دلیل تزلزل و بی‌ثباتی نهادها، روند دست‌یابی به توسعه ناکارآمد خواهد بود (عنبری، ۱۳۹۵: ۹۹). این یافته با پژوهش معصومی جهتلو و همکاران (۱۳۹۹) همسو است که بیان می‌کند؛ حکمرانی خوب، حقوق شهروندی و رواج قانون بر توسعه شهری مؤثر می‌باشند.

بر اساس یافته‌های بدست آمده از پژوهش پیشنهادات زیر برای تسریع روند توسعه ارائه می‌گردد؛

به وعده‌های داده شده از سوی افراد دارای مسئولیت عمل شود. فعالیت احزاب و نهادهای غیردولتی گسترش یابد و زمینه مشارکت مردم در این نهادها تسهیل گردد و از این طریق خواسته‌های افراد به گوش مسئولین برسد و پل ارتباطی بین عموم مردم و مسئولین برقرار گردد. پیشنهاد دیگر؛ تصویب قوانین عادلانه و نظارت بر انجام این قوانین است که می‌تواند زمینه انسجام اجتماعی را فراهم آورد. برقراری سازوکار انتصاب افراد شایسته بر مناصب مختلف در جامعه و رواج شایسته سالاری می‌تواند زمینه دست‌یابی به توسعه را هموار سازد. همچنین لازم است دقت به عمل آید که این افراد منتصب شده دارای خلاقیت و هوش مدیریتی باشند تا بتوانند راه‌حل کارآمد برای مشکلات بوجود آمده را ارائه دهند. پژوهش‌ها نیز بر این تاکید دارند که تفکر خلاق برای ایجاد ایده‌های بدیع و حل مشکلات ضروری می‌باشد و به مرور زمان می‌تواند روند دست‌یابی به توسعه را تسریع بخشد (آستودیلو^۱ و همکاران، ۲۰۱۹: ۷۱۱)، زیرا تغییرات سریع جهان امروز، تمام موسسات را ملزم کرده تا از نیروهای خلاق استفاده نماید تا بتوانند به سرعت خود را با هر شرایطی انطباق دهند (مانلسکو و مانلسکو^۲، ۲۰۱۹: ۱۵۹۷) و وجود چنین افرادی در سیستم اجرایی کشور، می‌تواند زمینه دست‌یابی به توسعه شهری را فراهم آورد. اقدام لازم و مؤثر دیگر، نظارت بر عملکرد مسئولین و برخورد با افراد متخلف در صورت وقوع تخلف است، تا از این طریق هم مسیر دست‌یابی به توسعه هموار گردد و هم اعتماد عمومی جلب شود.

---

1. Astudillo

2. Manolescu and Manolescu

منابع

- اشقلی فراهانی، منصوره، محمدی، عیسی، احمدی، فضل‌الله، ملکی، مجید، حاجی‌زاده، ابراهیم (۱۳۸۸). «موانع آموزش بیمار در بخش‌های سی‌سی‌یو و پست سی‌سی‌یو: یک مطالعه گراندد ثئوری». *نشریه دانشکده پرستاری و مامایی دانشگاه علوم پزشکی ایران (نشریه پرستاری ایران)*. دوره بیست‌ودو. شماره ۵۸: ۷۳-۵۵.
- اوکلی، پیتر، مارسدن، دیوید (۱۳۸۳). *رهیافت‌های مشارکت در توسعه روستایی*، ترجمه منصور محمودنژاد، تهران، جهاد دانشگاهی.
- ایدر، نبی‌اله؛ حکیمی‌نیا، بهزاد (۱۳۹۸). «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر روند توسعه پایدار شهری در شهر اهواز»، *نشریه مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، سال یازدهم، شماره ۳: ۸۹-۱۰۵.
- آرایش، منصور؛ شیخی، محمدتقی (۱۳۹۹). «بررسی رابطه آموزش شهروندی و توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: شهر اردبیل)»، *نشریه مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، سال دهم، شماره ۳۴: ۳۳-۶۰.
- بخارایی‌زاده، سیدمهدی (۱۳۹۷). «جایگاه احزاب در کشورهای توسعه‌یافته»، *فصلنامه علمی- حقوقی قانون‌یار*، دوره ۲، شماره ۵: ۲۷۷-۲۹۵.
- پاتنام، روبرت (۱۳۸۰)، *دموکراسی و سنت‌های مدنی (تجربه ایتالیا و درس‌هایی برای کشورهای در حال گذار)*، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: نشر روزنامه سلام.
- پرچمی، داود (۱۳۸۶). «بررسی مشارکت مردم در نهمین انتخابات ریاست جمهوری»، *پژوهشنامه علوم انسانی*، شماره ۵۳: ۸۲-۳۷.
- پیت، ریچارد، هارت ویک، الین (۱۳۸۹). *نظریه‌های توسعه*، ترجمه مصطفی ازکیا، رضا صفری‌شالی، اسماعیل رحمانپور، نشر لویه، تهران، چاپ دوم.
- تیمورنژاد، کاوه؛ یوزباشی، علیرضا؛ ابراهیمی، مجید (۱۳۹۶). «بررسی عوامل موثر بر آموزش شهروندانی با تاکید بر توسعه پایدار شهری (مورد مطالعه: شهرداری زنجان)»، *نشریه اقتصاد و مدیریت شهری*، دوره ۵، شماره ۳: ۷۹-۹۵.
- چلبی، مسعود (۱۳۹۵)، *جامعه‌شناسی نظم*، تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران: نشر نی.

- خاماچی، بهروز (۱۳۷۵). بازار تبریز در گذر زمان، انتشارات اطاق بازرگانی و صنایع و معادن تبریز.
- خاماچی، بهروز (۱۳۸۹). شهر من تبریز، انتشارات ندای شمس، تبریز.
- درستی، امیرعلی؛ ادیبی، مهدی؛ ادهمی، عبدالرضا (۱۳۹۷). «عوامل شتاب دهنده و بازدارنده فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی توسعه پایدار شهری در اصفهان»، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۴۱: ۸۷-۱۱۶.
- درویشی، محمدرسول؛ قائدی، محمدرضا؛ کشیشان سیرکی، گارینه؛ توحید فام، محمد (۱۳۹۹). «تحلیلی بر توسعه پایدار شهری با تاکید بر شاخصه‌های سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی (نمونه موردی: منطقه ۲ شهر تهران)»، فصلنامه علمی- پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۱۱، شماره ۴۰: ۲۰۱-۲۱۵.
- رحیمی، اکبر (۱۳۹۳). «مدل‌سازی توسعه تبریز در سال ۱۴۱۰ با استفاده از LTM»، نشریه پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، شماره ۱۰: ۹۹-۱۱۰.
- رضوانی، محسن (۱۳۸۶). «تحلیل رفتار انتخاباتی: (موردشناسی انتخابات نهم ریاست جمهوری)»، مجله معرفت، اسفند، شماره ۱۲۳: ۱۴۹-۱۶۶.
- زیاری، کرامت‌الله؛ رفیعی مهر، حسین؛ زارعی، جواد (۱۳۹۹). «سنجش کیفیت زندگی از دیدگاه عدالت اجتماعی (مطالعه موردی: مناطق ۲ و ۱۶ شهری تهران)»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۵۲، شماره ۱: ۱-۱۵.
- زیباکلام، صادق؛ مقتدایی، مرتضی (۱۳۹۳). «احزاب سیاسی و نقش آن در توسعه سیاسی ایران: مطالعه موردی انتخابات»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال دهم، شماره بیست و نهم: ۷-۲۸.
- سریع القلم، محمود (۱۳۹۶). راهی به سوی توسعه‌یافتگی ایران (مجموعه یادداشتهایی از پروفیسور محمود سریع القلم)، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان.
- سیدامامی، کاووس (۱۳۸۸). «تلویزیون و انتخابات ریاست جمهوری در ایران»، پژوهش‌های ارتباطی، سال ۱۶، شماره ۱: ۶۳-۹۱.

- سینایی، وحید، مسعودی، حمید (۱۳۹۲). «جامعه‌پذیری و باز جامعه‌پذیری سیاسی در نظام وظیفه، مطالعه‌ی نگرش دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد»، **مسائل اجتماعی ایران**، سال چهارم، شماره ۲، زمستان ۱۳۹۲، صص ۷۹-۱۰۴.
- ظهیری نیا، مصطفی، نیک خواه، هدایت الله، فلاحی شاه آباد، احمد، صادقی، سهیل، عزیززاده، امید (۱۳۹۵). «اعتماد اجتماعی و تاثیر آن بر مشارکت اجتماعی دانشجویان دانشگاه هرمزگان»، **پژوهش‌نامه فرهنگی**، شماره ۱۱: ۸۶-۱۳۶.
- عباس زاده، محمد، حسین‌پور، ابراهیم (۱۳۹۰). «کاربرد تثلیث در پژوهش‌های کیفی (با تأکید بر رویکرد نظریه زمینه‌ای)»، **روش‌شناسی علوم انسانی**، سال ۱۷، شماره ۶۷؛ ۱۶۶-۱۴۷.
- عنبری، موسی (۱۳۹۵). **جامعه‌شناسی توسعه از اقتصاد تا فرهنگ**، انتشارات سمت، تهران.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۰). «دولت و مشارکت اجتماعی روستاییان در کشورهای در حال توسعه؛ با تأکید بر ایران»، **اقتصاد کشاورزی و توسعه**، سال نهم، شماره ۳۵: ۲۵۷-۲۸۴.
- فخاری، علی، صمدی راد، بهرام، اخباری شجاعی، محمد، الفتی، ناهید (۱۳۸۸). «نقش پیامدهای اجتماعی و بهداشتی مهاجرت در اقدام به خودکشی مهاجرین حاشیه‌نشین تبریز: مطالعه‌ای اکتشافی در چارچوب گراند تئوری»، **مجله پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تبریز**، دوره سی‌ویک، شماره ۲: ۷۲-۶۵.
- فخرایی، سیروس (۱۳۸۳). «تحلیل جامعه‌شناختی مشارکت اجتماعی در ایران»، **مجموعه مقالات اولین همایش ملی طرح مسائل جامعه‌شناختی ایران**، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- فرزانه، سبق‌اله؛ رمشانی، علی (۱۳۹۱). «بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه شهری (مطالعه موردی قائم شهر)»، **جامعه‌شناسی مطالعات جوانان**، سال سوم، شماره ۶: ۱۰۹-۱۳۲.
- فلیک، اووه (۱۳۸۸). **درآمدی بر تحقیق کیفی**، ترجمه: هادی جلیلی، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
- فنی، زهره، احمدی، توحید، رضویان، محمدتقی (۱۳۹۶). «راهبردهای توسعه پایدار حمل‌و-نقل شهری با استفاده از تحلیل شبکه (مطالعه موردی: ساختار مدیریت حمل و نقل کلانشهر تبریز)»، **نشریه علمی-پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی**، سال ۲۱، شماره ۵۹، بهار، صص ۲۴۲-۲۲۱.

- قنبری، ابولفضل؛ قنبری، محمد (۱۳۹۲). «ارزیابی توزیع فضایی پارک‌های شهری تبریز با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS (روش تطبیقی تحلیل شبکه و بافرینگ)»، **نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی**، تابستان، شماره ۵۰: ۲۲۳-۲۳۵.
- گولدنر، آلوین (۱۳۸۳). **بحران جامعه شناسی غرب**، ترجمه فریده ممتاز، نشر انتشارات سهامی انتشار، تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۰). **جامعه شناسی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نی.
- محسنی تبریزی، علیرضا؛ صداقتی فرد، مجتبی (۱۳۹۰). «پژوهشی درباره بی تفاوتی اجتماعی در ایران»، **جامعه‌شناسی کاربردی**، سال ۲۲، شماره ۳: ۱-۲۲.
- معصومی جهتلو، مریم؛ جعفری‌نیا، غلامرضا؛ پاسلارزاده، حبیب (۱۳۹۹). «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فرایند توسعه پایدار در شهرهای صنعتی: شهر عسلویه»، **فصلنامه علمی-پژوهشی و برنامه‌ریزی شهری**، انتشار آنلاین از تاریخ ۱ تیر ۹۹.
- مکی‌زاده، فاطمه، فرج‌پهلوی، عبدالحسین، عصاره، فریده، شهنی ییلاق، منیجه (۱۳۹۱). «شناسایی عوامل تأثیرگذار بر پذیرش پایگاه‌های اطلاعاتی مبتنی بر وب توسط کاربران دانشگاهی: یک مطالعه گراندد تئوری». **نشریه تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی**، سال چهل و ششم. شماره ۵۹: ۸۱-۵۹.
- موسوی، میر طاهر (۱۳۹۱). «مشارکت اجتماعی یکی از مولفه‌های سرمایه اجتماعی»، **فصلنامه رفاه اجتماعی**، شماره ۲۲: ۶۷-۹۲.
- مهدی‌زاده اشرفی، علی؛ لطفی، محمدرضا؛ حاجی محمدحسین معمار، حسین (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل موانع شایسته‌سالاری در شرکت ارتباطات زیرساخت»، **فصلنامه مدیریت**، سال یازدهم، شماره ۳۳: ۱۹-۳۹.
- میقانی، احمد (۱۳۹۰). «مولفه‌های انسجام در دولت اسلامی». **فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیکی**، شماره ۴۳: ۱۰۳-۱۴۷.
- نورث، داگلاس سی (۱۳۸۴). «اقتصاد نهادگرای جدید و توسعه جهان سوم»، **فصلنامه تکاپو**، ترجمه حسین بذرافشان، شماره ۱۱ و ۱۲: ۱۴۷-۱۶۲.
- همیلتون، پیتر (۱۳۷۹). **تالکوت پارسونز**، ترجمه احمد تدین، نشر هرمس، تهران.

- Agarwal, Sucheta; Lenka, Usha; Singh, Kanhaiya; Agrawala, Vivek; MohanAgrawala, Anand. (2020) "A qualitative approach towards crucial factors for sustainable development of women social entrepreneurship: Indian cases". **Journal of Cleaner Production**, Volume 274, 123-135.
- Aliah, B; Purwakania, Hasan (2017). "Social Solidarity Economy and Sustainable Development: Bringing global challenge to Indonesia", **8th International Conferences of Asian Association of Indigenous and Cultural Psychology (ICAAIP 2017)**. VOL. 127: 25-32.
- Anchorena, J. and F. Anjos (2008), **Social Ties and Economic Development**, Working Paper, Electronic Copy Available at: <http://ssrn.com/abstract>.
- Astudillo, Sergio et al. (2019). "EstuPlan: Methodology for the development of creativity in the resolution of scientific and social problems", **5th International Conference on Higher Education Advances (HEAd'19)**, Universitat Politècnica de València, València, 2019, DOI: <http://dx.doi.org/10.4995/HEAd19.2019.9205>. 711-717.
- Bulguchev, M. K; Yusupova, M. D (2019). "Economic and philosophic vision of social development", **Advances in Economics, Business and Management Research**, VOL 81: 474-477.
- Cervelló-Royo, R; Moya-Clemente, I; Perelló-Marín, M.R; Ribes-Giner, G (2020). "Sustainable development, economic and financial factors, that influence the opportunity-driven entrepreneurship. An fsQCA approach". **Journal of Business Research**, Volume 115, July 2020, Pages 393-402.
- François, P. (2002), **Social Capital and Economic Development**, Rutledge, First Published.
- Gritskikh, N; Reshetnikova, E; Zagorodnity, N; Feytkevich, N (2019). "Challenges to Leadership Development in Members of Student Communities as a Problem of Social WellBeing and Development of Patriotism in Youth", **Advances in Social Science, Education and Humanities Research**, VOL. 333: 408-413.
- Grootaert, C. and T. Bastelaert (2002), **The Role of Social Capital in Development**, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Hagen, Everett E (1967). **In the Theory of Social Change**, New York, The Dorsey Press Inc., Homewood, Illinois.

- Levi, Margaret Braithwait Valerie (2010). **Trust and Governance**, New York, Russel Say Foundation.
- Lipset, Semour Martin (1960). **political man**, new York, anchor book.
- Manolescu, Elena; Manolescu, Claudiu-Mihail (2019). "CREATIVITY THROUGH ECHNOLOGICAL EDUCATION FOR FUTURE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT", **Selection and peer-review under responsibility of the Organizing Committee of the conference**, eISSN: 2357-1330,1597-1602.
- McClelland, David C; Winter, D.G. (1971). **Motivating Economic Achievement**, New York, The Free Press, The Macmilian Com.
- Nurhayati, Cucu (2017). " Social Development in the Urban Informal Sector: Study on Street Vendors in Pasar Minggu Jakarta", **Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)**, volume 129, Third International Conference on Social and Political Sciences (ICSPS 2017): 150-152.
- Price, Bob (2002) "social capital and factors effecting civic engagement as reported by leaders of voluntary associations ." **The social science Journal** .Vol ,39 .Issue 1.
- Rasoolimanesh, Mostafa; Badarulzaman, Nurwati; Jaafar, Mastura (2012). "City Development Strategies (CDS) and Sustainable Urbanization in Developing World", **Procedia - Social and Behavioral Sciences**, VOL, 36: 623 – 631.

